

Dwadzieścia lat działalności ośrodków regionalnych

Roman Marcinek

Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Krakowie

Powołanie i przekształcenia

USTAWA O ZMIANIE USTAWY O OCHRONIE DÓBR kultury i muzeach weszła w życie 19 VII 1990 roku. Zawarto w niej m.in. regulacje dotyczące restrukturyzacji służb konserwatorskich w Rzeczypospolitej Polskiej. Z kolei Państwowa Służba Ochrony Zabytków (PSOZ) rozpoczęła działalność 1 I 1991 roku. Kierował nią Generalny Konserwator Zabytków (GKZ, w randze dyrektora departamentu), powoływany i odwoływany przez ministra, działający jako jego – jak wówczas interpretowano – ustawowy przedstawiciel¹. PSOZ i GKZ były wspomagane przez centralne instytucje wyspecjalizowane w ochronie dóbr kultury, które były tworzone przez właściwego ministra. GKZ nadzorował ich działalność, koordynując programy z działalnością PSOZ (zwłaszcza w zakresie tworzenia systemów informacji o zabytkach i wspólnych szkoleń)². Były to Ośrodek Dokumentacji Zabytków (ODZ) w Warszawie i dwanaście Regionalnych Ośrodków Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego³, Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych w Warszawie oraz Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, przekształcony w 2004 roku w Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Działał również Międzyresortowy Zespół do spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich⁴. Ośrodek

Dokumentacji Zabytków został już wcześniej powołany z zamiarem oddzielenia zadań typowo administracyjnych (pozostających w gestii PSOZ) od zadań badawczo-dokumentacyjnych. Obszary działania ośrodków regionalnych określały początkowo granice historycznych prowincji państwa polskiego⁵. Po zmianie podziału administracyjnego (od 1 I 1999 roku) zasięg terytorialny ośrodków dopasowano do nowych granic. Ośrodki rozpoczęły pracę na podstawie Rozporządzenia nr 6/91 z 1 VII 1991 roku, zgodnie z którym dyrektor ODZ Marek Konopka powołał dyrektorów oddziałów. Trzy tygodnie później ośrodki regionalne otrzymały etaty i fundusz płac. Zespół Badań Regionalnych Warszawy i Mazowsza (pod kierownictwem Karola Guttmejera)⁶ został powołany 20 VII 1991 roku. Z końcem września 1991 roku zatwierdzono regulaminy organizacyjne. Znalazły się w nich, prócz spraw formalnoadministracyjnych, zakresy zadań, a w nich np.

- naukowe rozpoznanie dziedzictwa kulturowego,
- tworzenie merytorycznych podstaw polityki konserwatorskiej w regionie,
- opracowywanie analityczno-syntetycznych ujęć rozwoju krajobrazu kulturowego regionu, służących m.in. programowaniu działań w zakresie ogólnokrajowej polityki konserwatorskiej,
- tworzenie podstaw naukowych bieżącej polityki konserwatorskiej Służby Ochrony Zabytków.

- Ośrodki realizowały założone cele m.in. poprzez:
- tworzenie odpowiadającego współczesnym standardom systemu gromadzenia, przechowywania i przetwarzania oraz udostępniania informacji,
 - studia nad krajobrazem kulturowym,
 - ocenę zagrożeń i konfliktów w środowisku kulturowym,
 - inwentaryzację cech i wartości środowiska kulturowego w ramach badań własnych i pozyskiwania informacji zgromadzonych w zasobach archiwalnych instytucji,
 - wytyczanie granic subregionów kulturowych i wyodrębnianie ich swoistych cech.

Na podjęcie decyzji o powołaniu ośrodków regionalnych miała wpływ idea utworzenia instytucji integrującej ludzi z różnych branż (historyków, archeologów, architektów, historyków sztuki, etnografów itp.) oraz ich zawodowe kompetencje dotyczące kwestii ochrony dziedzictwa kulturowego i jego tożsamości, pojmowanych jako nierozzerwalna całość, której wyrazem jest krajobraz kulturowy. Placówkami kierowały osoby łączące wiedzę z pasją. Wśród dyrektorów ośrodków należy wymienić Jerzego Tura, pierwszego dyrektora ośrodka w Rzeszowie, Zbigniewa Jabłońskiego z Torunia, Józefa Maroszkę z Białegostoku, Artura Kostarczyka z Gdańska, Dorotę Matyaszczyk z Poznania, Zbigniewa Myczkowskiego z Krakowa, Janusza Nekandę-Trepkę ze Szczecina. Interdyscyplinarność zespołu miała być gwarancją wszechstronności i rzetelności oceny obiektu czy obszaru. Istotny okazał się zapis o porozumieniu środowisk naukowych związanych z działalnością na rzecz rozpoznania, ochrony i kształtowania środowiska kulturowego regionu. Rozpoczęto i sformalizowano w formie umów współpracę z instytucjami naukowymi (Instytut Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej, Pracownia Słownika Historyczno-Geograficznego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Politechnika Łódzka, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i in.) i administracyjnymi (Zarząd Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych), bibliotekami i muzeami. Największy nacisk położono, co oczywiste, na bieżącą, w miarę możliwości harmonijną współpracę ze służbami konserwatorskimi. W roku 1994 na terenie całego kraju powstały tzw. Komisje Regionalne Ochrony Środowiska Kulturowego,

jednoczące działania konserwatorów i ośrodków. Pozycja ośrodków regionalnych rosła, a wielu spośród ich pracowników i konsultantów zostało powołanych na rzeczoznawców ministra kultury i sztuki. Pracownicy ośrodków byli m.in. członkami rady przy Generalnym Konserwatorze Zabytków i kolejnych ministrach kultury, Wojewódzkich Komisji Ochrony Przyrody, Rad Konserwatorskich i Architektoniczno-Urbanistycznych, Komisji Urbanistyki i Architektury PAN.

Zarządzenie nr 20 ministra kultury i sztuki zmieniające zarządzenie w sprawie utworzenia Ośrodka Dokumentacji Zabytków i nadania mu statutu zostało wydane 29 VII 1998 roku. Zatwierdziło ono funkcjonowanie ośrodków regionalnych w Białymstoku, Gdańsku, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Szczecinie, Toruniu i we Wrocławiu. Istniał także Zespół Badań Regionalnych Warszawy i Mazowsza (działający na prawach działu ODZ). Dyrektor ODZ Michał W. Urbanowski, następca dr. Roberta Kunkla, 15 XI 2001 roku powołał Kolegium Dyrektorów Regionalnych Ośrodków ODZ w składzie: G. Grajewski (Wrocław), dr A. Kostarczyk (Gdańsk), R. Marcinek (Kraków) i J. Serafinowicz (Lublin). Miało ono doradzać dyrekcji ODZ w kwestiach związanych z rozwojem działalności placówek terenowych ODZ. Ale życie potoczyło się innym torem. Na początku 2003 roku samodzielność ośrodków regionalnych została ograniczona. Nowo powstały (z połączenia Ośrodka Dokumentacji Zabytków i Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu) Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (Zarządzeniem nr 54 ministra kultury z 14 X 2002 roku) przejął m.in. sprawy finansowo-księgowo oraz akta personalne pracowników. Regionalne Ośrodki Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego przekształcono w Regionalne Ośrodki Badań i Dokumentacji Zabytków. Początkowo odebranie części uprawnień wzbudziło niepokój, ale szybko okazało się, że niespożyta energia nowego dyrektora KOBiDZ, Jacka Rulewicza, nie tylko w niczym nie ograniczyła dotychczasowej działalności, ale także otworzyła przed ośrodkami nowe pola aktywności. W roku 2005 sieć ośrodków regionalnych uzupełniła placówka w Olsztynie, a w roku następnym w Zielonej Górze i Opolu⁷. Regionalny Ośrodek Badań

i Dokumentacji Zabytków w Katowicach powstał w grudniu 2008 roku, dopełniając strukturę terytorialną. Niestety, gdy dyrektorem był dr M. Gawlicki, zainteresowania centrali ośrodkami regionalnymi słabło, a współpraca np. z samorządami została ograniczona do współdziałania w ramach EDD, pomocy merytorycznej opiekunom pomników historii i miejsc znajdujących się na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. W sierpniu 2010 roku, już staraniem dyrektora P. Florjanowicza, nastąpiła zmiana nazwy Ośrodków Regionalnych na Oddziały Terenowe Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków⁸. Regulamin Organizacyjny Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków, wprowadzony w życie 6 VIII 2010 roku, był podstawą powołania koordynatorów regionalnych, nadzorujących pracę od trzech do czterech oddziałów terenowych (B. Makowska – w Szczecinie, Zielonej Górze i Poznaniu; I. Liżewska – w Olsztynie, Gdańsku i Toruniu; P. Filipowicz – w Łodzi, Lublinie, Białymstoku oraz na Mazowszu; G. Grajewski – we Wrocławiu, w Opolu i Katowicach; A. Siwek – w Krakowie, Rzeszowie i Kielcach). Celem takiego działania była m.in. optymalizacja przepływu informacji w instytucji (koordynatorzy weszli w skład Kolegium KOBiDZ). Od 1 I 2011 roku placówki terenowe działają jako Oddziały Terenowe Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁹.

Działania na rzecz ochrony dziedzictwa i środowiska kulturowego

Trwałą i podstawową wartość miało i ma gromadzenie, przetwarzanie i udostępnianie informacji o dziedzictwie i środowisku kulturowym regionu. Na początku działania ośrodków dla wielu była to nowość. Znikało pojęcie zabytku pojmowanego jako pojedyncza budowla, chronionego po obrysie fundamentów. Znaczenia nabierała lokalizacja, kontekst, umiejętność „czytania” z istniejącego, choć bardzo często zdegradowanego krajobrazu. Wymagało to nowego podejścia do problemu, nie tylko ze strony instytucji związanych z ochroną dziedzictwa. Ważnym zadaniem było uświadomienie lokalnym i regionalnym decydom znaczenia dóbr kultury i konieczności skutecznej nad nimi opieki. Dziś to

truizm, ale 20 lat temu trzeba było walczyć o zmianę niemal powszechnego przekonania, że zabytki to obciążenie budżetu państwa i samorządów. Nie przyjmowano tak chętnie argumentacji, że pamiątki przeszłości są przede wszystkim naszą chlubą i wyróżnikiem tożsamości narodowej, zwłaszcza w historycznym momencie rozszerzania się zjednoczonej Europy. Przeprowadzono wiele spotkań i konferencji, by przekonać decydentów, że działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego stanowią szansę rozwoju. Po połączeniu ich ze wspieraniem agroturystyki i tworzeniem szlaków kulturowo-przyrodniczych stanie się widoczna odmienność i unikalność „małych ojczyzn”, co da impuls do lokalnego rozwoju. Niestety, często zabytki, zwłaszcza przemysłowe¹⁰ czy fortyfikacyjne¹¹, były lekceważone. Wielu nie dostrzegało ich historycznej roli i architektonicznej urody, nierzadko skrytej pod grubą warstwą brudu, zeszpeconej chaotycznymi dobudówkami i zaniedbanym terenem wokół. Zbudowanie merytorycznego fundamentu dla rewitalizacji obszarów poprzemysłowych i fortyfikacyjnych, często znajdujących się niemal w centrach miast, było jednym z najważniejszych wyzwań.

Niezbędna była rzetelna ocena stanu posiadania oraz sformułowanie wytycznych na przyszłość w dynamicznie zmieniającym się świecie. Reprywatyzacja, poszanowanie prawa własności, likwidacja zasiedzeń „prawem kaduka” wymagały szybkich decyzji, podobnie jak usprawnienie działania administracji. W pierwszej fazie działania ośrodki regionalne miały wspomóc władzę centralną w realizacji zadań, m.in. określenia merytorycznych i historycznych podstaw restrukturyzacji podziału administracyjnego kraju (w nawiązaniu do tożsamościowych struktur sięgających tradycją czasów I i II Rzeczypospolitej). W nowej sytuacji polityczno-gospodarczej okazało się, że mimo prowadzonej po 1945 roku polityki ścisłej unifikacji państwa zróżnicowanie regionalne nie tylko nie zostało zatarte, ale wręcz w miarę upływu czasu jego znaczenie wzrosło. Stąd wielka rola realizowanego wówczas programu „Synteza Wartości Kulturowych Przestrzeni Państwa Polskiego”, którego koordynację dyrekcja ODZ powierzyła ośrodkowi w Gdańsku (dr inż. arch. Artur Kostarczyk). Doktor A. Kostarczyk nie bał się wybrać drogi dla wielu wówczas rewolucyjnej, wprowadzając w nieco

zastygły świat wiedzy konserwatorskiej elementy ożywczego, nowoczesnego powiewu. Okazało się, że świat archaicznych fiszek gromadzonych w pudłach odszedł już w przeszłość. Ośrodki zostały wyposażone w sprzęt komputerowy, a ośrodek w Gdańsku rozpoczął prace nad komputerowym Systemem Informacji o Środowisku Kulturowym. System oparto na strukturze trzech elementów składowych: komputerowej mapie topograficznej, bazie danych systemu graficznego i autonomicznej bazie danych jako punkcie wyjścia do tworzenia tek zabytków. Zadania SISK były prowadzone we wszystkich ośrodkach, ale tylko w niektórych używano go jako skutecznego narzędzia do gromadzenia wiedzy. Prace nad SISK stały się podstawą licznych, niestety rozproszonych, wykazów i lokalnych baz danych funkcjonujących w poszczególnych ośrodkach. Studia nad tematami wynikającymi z programu były prowadzone we wszystkich funkcjonujących wówczas ośrodkach regionalnych. Wyniki, dopełnione serią szczegółowych map, zostały przekazane rządowi w 1994 roku. Opracowano również *Atlas kulturowych wartości przestrzeni Państwa Polskiego*. Niestety, zgromadzona wówczas unikatowa wiedza nie doczekała się kompleksowej publikacji. Doświadczeniami nabytymi przy tworzeniu baz ośrodki wielokrotnie dzieliły się z centralą w Warszawie, ale brak jednolitego systemu gromadzenia danych do dziś jest największą bolączką instytucji. Trwają jednak prace nad zespoleniem rozproszonych źródeł informacji.

Duży nacisk położono na współpracę nowo powstałych jednostek z lokalnymi władzami administracji państwowej i samorządowej, zwłaszcza z wojewodami, Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków oraz Urzędami Marszałkowskimi. Założono przede wszystkim współpracę przy sporządzaniu wytycznych oraz uzgadnianiu aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego miast i gmin. W tym czasie było to najważniejsze z zadań, pozwalające na podjęcie próby zapanowania nad chaosem pierwszego okresu transformacji, ochroną obiektów zabytkowych w chwili, gdy następowały zmiany własnościowe, a rozbudowa infrastruktury zyskiwała dynamiczny impuls. Wzięto pod uwagę to, że planowanie przestrzenne musi uwzględniać walory historyczno-kulturowe miejscowości w nawiązaniu do aspiracji mieszkańców, a wizje muszą być tworzone

z możliwie szerokiej perspektywy. Podkreślano, że całościowe ujmowanie przestrzeni kulturowej jest konieczne, a tradycyjne spojrzenie władz gminnych nie zawsze bywa wystarczające, choć wg obowiązujących przepisów prawnych to właśnie plany miejscowe stanowiły najważniejsze narzędzie polityki przestrzennej. Stąd w Ośrodku w Krakowie rozpoczęto prace nad „Kartą dziedzictwa miejscowości” (dr hab. Z. Myczkowski z zespołem). Opracowana w ramach ogólnopolskiego V Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i konserwacja zabytkowego krajobrazu kulturowego”, kierowanego przez prof. J. Bogdanowskiego, ukazała się drukiem jako *Karta dziedzictwa kulturowego miejscowości. Ochrona wartości krajobrazu i środowiska kulturowego w studium do planu i miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego gminy*¹². Było to jedno z wielu zadań zrealizowanych przez ośrodki w ramach tego programu¹³. Dokładne studia wykonane metodą JARK-WAK prof. J. Bogdanowskiego, obejmujące obszar całego kraju, były doskonałą metodą waloryzacji i interpretacji krajobrazu kulturowego. Szkoda, że drukiem ukazały się jedynie tomy dotyczące Małopolski i Pomorza Zachodniego, a wyniki programu znalazły się w archiwach, zamiast być – choćby w formie internetowej – dostępne dla badaczy, studentów, planistów i lokalnych władz¹⁴.

Ośrodki regionalne w 1993 roku opracowały fundamentalne dla dalszych studiów przestrzennych raporty o stanie środowiska kulturowego, a dwa lata później „Uwarunkowania kulturowe zagospodarowania przestrzennego” poszczególnych województw. W połowie lat 90. stały się one głównym partnerem władz samorządowych różnego szczebla w realizowaniu zadań z zakresu ochrony zabytków i środowiska kulturowego. Doświadczenia te pozwoliły m.in. na wykonanie w 1995 roku „Oceny oddziaływania na dobrą kulturę będące pod ochroną i krajobrazu – do projektu przebiegu autostrady Zgorzelec – Tarnów” (zespół dr. hab. Z. Myczkowskiego). W ośrodkach powstawały studia historyczno-urbanistyczne, studia środowiska kulturowego wykonywane dla poszczególnych gmin, wytyczne konserwatorskie do planów zagospodarowania przestrzennego. Wzorowe były i są opracowania wykonane przez ośrodek we Wrocławiu (G. Grajewski), m.in. studia historyczno-urbanistyczne (z zastosowaniem oryginalnej metody,

będącej skutecznym i konsekwentnym rozwinięciem instrukcji stosowanej wcześniej w PP PKZ) oraz ruralistyczne.

Wielką wagę przykładano zawsze do współpracy ze służbami konserwatorskimi, wykonując na ich rzecz setki opinii (w tym dotyczących skreślenia z rejestru, przygotowywanych dla Departamentu Ochrony Zabytków), analiz i dokumentacji. Na potrzeby jednostek administracji państwowej i samorządowej różnych szczebli wykonano wiele opracowań studialnych i projektowych, projektów rewaloryzacji obiektów zabytkowych, analiz widokowych oraz studiów wartości kulturowych zespołów zabytkowych. Duże znaczenie dla służby konserwatorskich i władz lokalnych miały studia historyczne i historyczno-urbanistyczne miejscowości, m.in. dokumentujące i komentujące wartości kulturowe poszczególnych gmin¹⁵. W ośrodkach opracowywano także karty ewidencyjne (tzw. karty białe). Często wytyczne konserwatorskie wykonywane przez ośrodki regionalne stawały się rozdziałami ogólnego planu zagospodarowania (np. w Łodzi, we Wrocławiu, w Krakowie).

Na wniosek dr. Aleksandra Brody, Generalnego Konserwatora Zabytków, 12 IV 2001 roku przygotowano program weryfikacji terenowej obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Miał on być rozwinięciem wcześniejszych prac ośrodków, sprawdzających aktualność posiadanej wiedzy o obiektach wpisanych do rejestru lub znajdujących się w ewidencji. Przy okazji wojewódzkim konserwatorom zabytków przekazywano informacje o obiektach godnych wpisania do rejestru, a znajdujących się – z różnych przyczyn – poza nim. Akcja weryfikacyjna została podjęta w ostatnim okresie na nowo, dzięki położeniu na nią nacisku przez dyr. M. Gawlickiego i dyr. P. Florjanowicz. Trwa po dziś dzień, a w niektórych regionach została już zakończona¹⁶.

Specyficznym, a jednocześnie kompetentnym i wymagającym partnerem były instytucje związane z ochroną środowiska przyrodniczego (np. zarządy parków krajobrazowych, dyrekcje parków narodowych, wydziały ochrony środowiska), z którymi współpracowano z sukcesem m.in. przy uzgadnianiu planów ochronnych i sporządzaniu wytycznych konserwatorskich obejmujących obszary chronione¹⁷. Specjaliści z ośrodków regionalnych współtworzyli

instrukcję ministerstwa ochrony środowiska dotyczącą sporządzania planów ochrony parków narodowych. W skali mikro działania na rzecz przyrody i krajobrazu wyraziły się w licznych opracowaniach dotyczących zabytkowych założeń zielonych i cmentarzy. Podejmowano także prace „ratownicze”, m.in. w 1997 roku, opracowując raport na temat strat spowodowanych katastrofalną powodzią, która zniszczyła wiele obiektów, zwłaszcza w południowej Polsce.

W latach 1993-1999 ośrodki regionalne koordynowały terenowe kwerendy w sprawie rejestracji strat polskiego dziedzictwa kulturowego w czasie II wojny światowej, których finalnym redaktorem i depozytariuszem zgromadzonego materiału było Ministerstwo Kultury¹⁸. Jednocześnie tworzone rozległe bazy informacji o zabytkach, katalogi witraży (dr A. Laskowski) itp. Niektóre z zestawień były specjalistyczne, np. *Katalog miejscowości na fotografiach lotniczych województwa małopolskiego* (T. Śledzikowski, 1998-1999), inne stały się podstawą cennych publikacji (*Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*. Kraków, oprac. O. Dyba, 2007; *Materiały do katalogu drewnianego budownictwa sakralnego na Mazowszu*, oprac. J. Szałygin, J.A. Wiśniewski, 1994; *Ślady kultury żydowskiej na Mazowszu*, oprac. E. Bergman, 1993; *Spis zabytków architektury i budownictwa w Polsce* dla województwa chełmskiego, oprac. B. Seniuk, J. Serafinowicz i J. Studziński 1999). W niektórych ośrodkach (w Poznaniu czy Krakowie) do baz danych włączono informacje o zasobie znajdującym się w archiwach państwowych, a dotyczącym krajobrazu kulturowego. Do bieżącej praktyki wprowadzono nowoczesne formy dokumentacji. Warte przypomnienia są wypracowywane w ośrodku w Łodzi metody fotografii i fotogrametrii lotniczej (W. Stępień). Karta obserwacji terenu, zaproponowana do powszechnego użytku, została wysoko oceniona przez Generalnego Konserwatora Zabytków. W ośrodku w Olsztynie w latach 2005-2007 zrealizowano autorską metodą program walurowy i ochrony alei przydrożnych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego (I. Liżewska z zespołem)¹⁹.

Po roku 1995 ośrodki regionalne przejęły zasób akt dawnego Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków oraz niewielką, ale wysoko wykwalifikowaną grupę ich pracowników.

Dyrektor naczelny PP PKZ oraz wiceminister kultury i sztuki zawarli 13 I 1995 roku porozumienie w sprawie przekazania agendom ministerstwa całości zbiorów. W związku z tym podpisano umowę pomiędzy dyrekcjami PP PKZ i Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie o przekazanie ich w użyczenie ośrodkowi i jego ośrodkom regionalnym na terenie całego kraju. Ośrodek Dokumentacji Zabytków zobowiązał się do właściwej nad nimi opieki, sporządzania ewidencji i opracowań archiwalnych oraz udostępniania zainteresowanym osobom i instytucjom z zachowaniem praw autorskich. Podpisanie umowy o użyczeniu spowodowało niezwłoczne podjęcie prac związanych z przekazywaniem zbiorów. W roku 1998 PP Pracownie Konserwacji Zabytków przekazały, częściowo przy udziale spółek PKZ, Ośrodkowi Dokumentacji Zabytków i ośrodkom regionalnym całość dokumentacji historyczno-konserwatorskiej oraz część akt administracyjnych, powstałych w 22 oddziałach przedsiębiorstwa. Ośrodkowi Dokumentacji Zabytków i jego ośrodkom Regionalnym przekazano także inwentarze i katalogi zbiorów archiwalnych, zbiór archiwalny wydawnictw PP PKZ, dokumentację konferencji i wystaw, a także materiały promocyjne. Przejęte archiwalia zostały zabezpieczone, zasób zweryfikowany, a w dużej części opracowany (spisy, wykazy itp.), dzięki czemu PKZ-towskie archiwa stały się dostępne dla licznego grona badaczy różnych specjalności.

Ośrodki w 2002 roku włączyły się do współpracy z urzędami marszałkowskimi, które przystąpiły w tym okresie do tworzenia na większą skalę portali internetowych (np. „Wrót Małopolski”), gdzie umieszczano zweryfikowane informacje o dziedzictwie kulturowym. W niektórych regionach ośrodki stały się łakomym kąskiem dla władz samorządowych, które widziały w nich nie tylko placówki dokumentujące dziedzictwo, ale czasem także potencjalną przeciwwagę dla wojewódzkich konserwatorów zabytków, których decyzje wielokrotnie były kontestowane przez władze samorządowe. Doszło nie tylko do składania propozycji przejścia pracowników pod skrzydła samorządów, ale nawet do interpelacji poselskich w sprawie przekazania samorządowi ośrodków regionalnych. Poseł Alina Gut pisała m.in. „Szanowny Panie Ministrze! [...] Lubelski Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego

dysponuje wszechstronną wiedzą o dziedzictwie narodowym w naszym regionie, gromadzi, opracowuje i udostępnia dokumentację dóbr kultury. Model ochrony dóbr kultury w województwie lubelskim powinien uwzględniać decentralizację powyższego ośrodka wraz ze środkami finansowymi, gdyż bez tego niemożliwe stanie się prowadzenie stałego monitoringu stanu środowiska kulturowego, prac inwentaryzacyjnych, wykonywanie ekspertyz i opracowań studialnych w zakresie uwarunkowań wartości kulturowych. Dotychczasowe wystąpienia Marszałka Województwa Lubelskiego o przekazanie samorządowi województwa ww. ośrodka okazały się bezowocne²⁰. Współpraca z samorządami na ogół układała się dobrze, czego potwierdzeniem są liczne zrealizowane i wdrożone „Programy opieki nad zabytkami” (wojewódzkie, powiatowe, miejskie i gminne). Współpracę taką zainaugurował ośrodek w Krakowie, a jednymi z pierwszych w ich realizacji były ośrodki w Rzeszowie, Wrocławiu i Gdańsku. Tam doświadczenia zdobyte w trakcie tych prac wykorzystano do sporządzenia poradnika metodycznego dla gmin. Ciekawe doświadczenia na tym polu, poprzedzone wykonaniem gminnych ewidencji zabytków, zdobył ośrodek w Łodzi, a wnioski opublikowano w „Kurierze Konserwatorskim” (3/2009). Dużą wagę miały i mają konferencje problemowe organizowane przez ośrodki (np. *Dziedzictwo niematerialne miast historycznych*, Gdańsk 2005; obchody 60. rocznicy powołania Polskich Służb Konserwatorskich na Pomorzu Zachodnim, Szczecin 2006) czy wkład pracy wnoszony w przygotowywanie organizacyjne i programowe np. corocznego Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków.

W październiku 2003 roku weszły w życie przepisy ustawy z 23 VII 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Pojawiła się w niej nowa forma ochrony – park kulturowy²¹. W tworzeniu idei parków i opracowywaniu stosownych regulacji czynny udział brali pracownicy ośrodków regionalnych, a one same aktywnie uczestniczyły w opracowywaniu dokumentacji tych szczególnych miejsc. Na koniec 2011 roku tę formę ochrony ustanowiono dla 22 obszarów²². Dla innych stref prace lub procedury uchwalania trwają. Podobne zaangażowanie ośrodki regionalne wykazały przy dokumentowaniu i przygotowywaniu wniosków dotyczących miejsc

mających stać się pomnikami historii²³, działając nie tylko na rzecz ochrony zabytków, ale także lokalnej tożsamości oraz ugruntowywania tradycji kulturowej. Notabene pracownicy ośrodków regionalnych uczestniczyli w przygotowaniu wytycznych do pomników oraz w procedurach ich uzgadniania z Kancelarią Prezydenta RP. Podobnie było z programami monitoringu miejsc o szczególnym znaczeniu.

Ośrodki regionalne po 2000 roku, na mocy decyzji Ministerstwa Kultury i Generalnego Konserwatora Zabytków, opracowywały dokumentacje wpisów na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Miejsca wpisane na tę prestiżową listę stały się znakiem pozycji Polski na kulturowej mapie świata. Dzięki pracy specjalistów z ośrodków regionalnych (we Wrocławiu, w Krakowie i Rzeszowie) na Liście UNESCO znalazły się:

- Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy,
- kościoły drewniane w Małopolsce i na Podkarpaciu,
- Hala Stulecia we Wrocławiu.

Nie udało się dotychczas, z różnych względów, przeprowadzić wpisów Doliny Dunajca, Doliny Prądnika, opactwa cystersów w Krzeszowie, Gdańska, Kanału Augustowskiego i Jasnej Góry, ale powstałe wówczas dokumentacje zachowują trwałą wartość. W roku 2012 złożono polsko-ukraiński wniosek o wpis drewnianych cerkwi karpackich; w jego przygotowanie wiele pracy włożyły oddziały terenowe w Krakowie i Rzeszowie (pod kierunkiem dyr. M. Czuby i dyr. J. Rulewicza). Ośrodki zajmowały się nie tylko opracowywaniem dokumentacji na potrzeby wpisu, ale też brały czynny udział w pracach nad raportem okresowym dotyczącym polityki państwa w zakresie realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO (lata 2003-2005; prace koordynował ośrodek w Krakowie). Służą bieżącą pomocą i konsultacjami w sprawach trudnych (np. problem otoczenia Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau czy poszerzenie wpisu kopalni soli w Wieliczce o podziemne wyrobiska kopalni soli w Bochni; A. Siwek).

Archeologia

Badania archeologiczne, gromadzenie wiedzy o stanowiskach i znaleziskach archeologicznych zawsze znajdowały się w orbicie nie tylko zadań, ale także

zainteresowań ośrodków. Na plan pierwszy wysuwał się ośrodek w Trzebinach, oddział ośrodka w Poznaniu²⁴. Od roku 1990 placówką kieruje M. Wróbel. Wykonano w niej opracowania dotyczące stanowisk archeologicznych na terenie dawnego województwa leszczyńskiego, Przemęckiego Parku Krajobrazowego, Parku Krajobrazowego im. Dezyderego Chłapowskiego i Wielkopolskiego Parku Narodowego. W innych ośrodkach zadania z zakresu archeologii prowadzono w miarę możliwości zatrudnienia osób o odpowiednim poziomie profesjonalizmu, np. w ośrodku w Krakowie dr S. Kołodziejcki (współautor, wraz z L. Kajzerem i J. Salmem, monumentalnego *Leksykonu zamków w Polsce*, Warszawa 2004) prowadził prace wykopaliskowe i badawcze zamków w Białym Kościele i Sułoszowej, a ośrodek w Toruniu badał i dokumentował relikty archeologiczne swego regionu. Ośrodek w Łodzi wraz z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego prowadził badania wczesnośredniowiecznych kościołów w środkowej Polsce (m.in. w Strońsku, Rudzie, Krzyworzecz, Żarnowie). Naloty lotnicze i zdjęcia wykonywane przez ośrodek w Łodzi (1999-2000) pozwoliły na odkrycie nowych stanowisk archeologicznych wzdłuż Odry i na Pomorzu. Znaczącym dorobkiem oddziałów terenowych jest uczestnictwo w odbiorach, a także opiniowanie badań archeologicznych wykonywanych w ramach zleceń Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad. Ośrodek w Gdańsku w latach 2004-2006 uczestniczył w badaniach archeologicznych na terenie Centrum Dominikańskiego. W Oddziale Terenowym NID we Wrocławiu funkcjonuje stale uzupełniana i weryfikowana baza stanowisk archeologicznych (zarządzana przez program ArPol). Informacje gromadzone w bazie pochodzą z badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz badań ratowniczych związanych z inwestycjami prowadzonymi w województwie dolnośląskim. Baza zawiera dane z ponad 30 tys. stanowisk archeologicznych, co z kolei daje liczbę ponad 50 tys. faktów osadniczych. Również w tworzonych przez oddział opracowaniach znajdują się obszerne fragmenty poświęcone pradziejom oraz mapy z lokalizacją obiektów archeologicznych. Inną formą działalności na tym polu było np. zorganizowanie obozu archeologicznego w Koniecpolu (2009) przez ośrodek w Katowicach.

Popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym

W miarę rosnących wpływów ośrodków wśród lokalnych władz i społeczności oraz gromadzonego zasobu informacji większą wagę zaczęto przykładac do działań na rzecz szeroko pojmowanej promocji dóbr kultury. Z inicjatywy prof. W. Kowalskiego, ówczesnego Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, od 1993 roku ośrodki organizowały Europejskie Dni Dziedzictwa (początkowo pod nazwą Europejskie Dni Dziedzictwa Kulturowego), odbywające się pod patronatem Rady Europy oraz Ministerstwa Kultury i Sztuki. Pilotażowo EDD zorganizowano już w 1992 roku w Gdańsku, prezentując wystawę „Europejskie Dziedzictwo Rozproszone” przedstawiającą rozmiar strat oraz zaginione w wyniku II wojny światowej elementy wyposażenia wnętrz, zbiory i archiwalia gdańskie²⁵. Naczelną ideą EDD, obecnie jednego ze sztandarowych projektów NID, była i jest popularyzacja wiedzy o zabytkach, tożsamości i krajobrazie kulturowym oraz udostępnianie obiektów zabytkowych nieprzystosowanych na co dzień do zwiedzania²⁶. W ramach EDD odbywały się sesje, wycieczki, konkursy dla dzieci i młodzieży, wydawano foldery, otwierano miejsca trudno dostępne i nieznane szerszym kręgom społeczeństwa²⁷. Doprowadziło to do zaangażowania się w EDD samorządów lokalnych, przewodników PTTK, towarzystw regionalnych, mass mediów. Często imprezom towarzyszyły wystawy okolicznościowe, które organizowano w ośrodkach także przy innych okazjach. Ważnym programem, realizowanym w latach 2005-2009 przez ośrodek mazowiecki, były spotkania dyskusyjne pod nazwą Piątki Konserwatorskie na Zamku Królewskim w Warszawie. Ogółem zorganizowano 15 debat, w ramach trzech cykli tematycznych dotyczących rewitalizacji zdegradowanych zabytkowych centrów miast mazowieckich. Przedstawiciele ośrodków zasiadali w jury konkursów dotyczących ochrony narodowego dziedzictwa kultury, m.in. w Krakowie (ufundowana przez Urząd Marszałkowski Nagroda im. Mariana Kordeckiego za ratowanie architektury drewnianej) czy Olsztynie (ośrodek był pomysłodawcą konkursu architektonicznego „Twój dom – dialog z tradycją”²⁸). Ośrodek w Olsztynie

zajmuje się także obsługą organizacyjną ważnego konkursu „Zabytek zadbany”. Coroczny konkurs jest ogłaszany przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego, a od 2011 roku, realizowany *de facto* przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, jest skierowany do właścicieli i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru. Jego celami są: promocja skutecznej opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów²⁹.

Przez lata na szeroką skalę prowadzono działalność wydawniczą, a wiele cyklicznych publikacji ośrodków regionalnych cieszyło się dużym zainteresowaniem badaczy i miłośników zabytków. W Gdańsku ukazywały się „Teki Gdańskie” (od 1991 roku) oraz „Informator Pomorze Wschodnie-Prusy” (od 1992). Ośrodek w Krakowie od 1994 roku wydaje „Teki Krakowskie”, pismo nagrodzone w 1999 roku przez Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków i Generalnego Konserwatora Zabytków, a Ośrodek w Rzeszowie publikował w latach 1995-2004 „Rzeszowską Tekę Konserwatorską”. W latach 1992-2003 zajmowano się działalnością wydawniczą także w Toruniu. Oprócz książek autorstwa pracowników ośrodka oraz autorów zewnętrznych wydawano dwa periodyki: „Pomorze Nadwiślańskie” (1992-1997; 11 numerów) oraz „Przegląd Regionalny” (1992-1999; 16 numerów); ponadto wydano sześć zeszytów serii „Dziedzictwo Regionu”. W Białymstoku ukazywał się periodyk „Białostoczczyzna” (do 2002 roku). Ciekawym był cykl wydawniczy *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych* pod redakcją J. Maroszka. Regionalny Ośrodek w Lublinie w 1995 roku rozpoczął wydawanie periodyku „Lubelszczyzna”, a w 1998 roku opracowań książkowych w serii „Biblioteka Lubelszczyzny”. Pierwszą książką była *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie* dr. J. Żywickiego, nagrodzona w 1994 roku przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków oraz Generalnego Konserwatora Zabytków w konkursie na najlepsze prace naukowe związane z ochroną zabytków. Kolejną była praca J. Niedźwiedzia *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego* (2003). W roku 2002 rozpoczęto wydawanie serii „Dzieje Gmin Zamojszczyzny”. Oddział Terenowy w Kielcach miał w swoim dorobku nie tylko pojedyncze wydawnictwa, ale

również serie wydawnicze, m.in. „Dzieje i Zabytki Małych Ojczyzn”. Zespół Badań Regionalnych Warszawy i Mazowsza wydawał w latach 1993-2002 periodyk „Mazowsze” (15 zeszytów). Wśród druków zwartych ukazały się m.in. opracowania krakowskie: S. Kołodziejskiego *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego* (1995), J. Bogdanowskiego *Królewski ogród na Łobzowie* (1997), *Księga Jubileuszowa dra Mariana Korneckiego. Patientia et tempus* (red. O. Dya, 1999), M. Korneckiego *Kościół drewniany w Małopolsce* (1999), J. Bogdanowskiego *Ogrody w Polsce* (1999). W Rzeszowie publikowano m.in. materiały z sesji naukowych (m.in. *Losy cerkwi w Polsce, Rozwój przestrzenny miast galicyjskich...*, *Z dziejów powstania, odbudowy i konserwacji kościoła farnego w Jaśle*) oraz popularnonaukowe serie wydawnicze dotyczące kościołów drewnianych czy zabytków niematerialnych. Praktyczne zastosowanie miała publikacja *Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi województwa opolskiego – cele, metody, praktyka* autorstwa ROBiDZ w Opolu. Ciekawe publikacje wydawał ośrodek w Toruniu, przez wiele lat kierowany przez dr. Z. Jabłońskiego. Spośród wielu należy wymienić prace: R. Kola, L. Kotlewski, *Drewniane wodociągi Torunia* (2003), W. Kowalik, *Główne założenia wojewódzkiej polityki kulturalnej* (1997) czy Z. Mamela *Siedem wieków aptekarstwa toruńskiego* (1997). Dużą wagę miały publikacje białostockie: *Katalog zabytkowego budownictwa drewnianego województwa podlaskiego*, t. I: *Architektura sakralna powiat augustowski, sejneński, suwalski* (J. Kotyńska-Stetkiewicz, G. Ryżewski; 2005) oraz *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic* (red. G. Ryżewski; 2006). Wśród wydawnictw kieleckich uwagę zwracają *Architektura pierwszych dziesięcioleci XX wieku w Kielcach* (red. L. Adamczyk; 1999) i *Cystersi. Misjonarze Europy* (red. dr K. Głowacki, 1994). W Poznaniu ukazały się drukiem m.in. *Międzyrzecz i okolice* (T. Łuczak, D. Matyaszczyk; 1998), interdyscyplinarna praca, przełamująca dotychczasowy sztywny kanon monografii miejskich, oraz *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prahistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne* (M. Wróbel, D. Matyaszczyk, K. Jodłowski, T. Palacz; 1996), a także przeznaczona dla samorządowców, wskazująca, jak czytać krajobraz kulturowy, jak poznawać dziedzictwo, jak je cenić, publikacja *Każde*

miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim (m.in. T. Palacz i D. Matyaszczyk; 2000)³⁰. Staraniem ośrodka w Szczecinie ukazała się publikacja *Kreską i sercem* (red. E. Kulesza-Szer-niewicz, B. Makowska; 2008), poświęcona pamięci prof. Stanisława Latoura.

Z czasem zaczęto ściśle współdziałać z instytucjami zajmującymi się turystyką. We współpracy z PTTK i POT zweryfikowano istniejące w regionach szlaki turystyczne (wiele z nich funkcjonowało tylko na papierze), włączono się w wytyczanie nowych. Szlaki to jedna z podstawowych form promocji zasobów dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Zwłaszcza w ostatnich latach stały się one popularną formułą prezentowania oferty turystycznej regionów. Widocznym efektem jest Szlak Architektury Drewnianej, którego pierwszą część opracowano merytorycznie w ośrodku w Krakowie (dr M. Kornecki, T. Śledzikowski, R. Marcinek), a następną w Rzeszowie (A. Fortuna-Marek)³¹. Pierwotna koncepcja przebiegu szlaku została z czasem rozbudowana. Szlak Architektury Drewnianej powstał w ramach współpracy województw śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego, trwającej w latach 2001-2003. Kilka lat później, w latach 2008-2009, oznakowano Szlak Architektury Drewnianej w województwie świętokrzyskim. Jest nadzieja, że z czasem szlak ten nie tylko obejmie cały obszar Polski, ale także zostanie połączony z analogicznymi trasami w krajach sąsiednich. Obiekty oznakowano tablicami informacyjnymi – stojącymi przed głównym wejściem do obiektów – na których umieszczono krótki rys historyczny obiektu w trzech wersjach językowych (polskiej, angielskiej i niemieckiej) oraz schematyczną mapkę całego szlaku wraz z oznaczeniem usytuowania obiektu na szlaku. Infrastrukturalne zagospodarowanie szlaku w całości wykonały urzędy marszałkowskie. Szlak jest obecnie jednym z najbardziej rozpoznawalnych produktów turystycznych, skutecznie promującym dziedzictwo kulturowe. Jego miejskim odpowiednikiem może być zrealizowany w Poznaniu projekt „Trakt Królewsko-Cesarski” (2004), ukazujący miejsca i obiekty w stolicy Wielkopolski związane z władcami polskimi i obcymi, obejmujące okres od przyjęcia chrześcijaństwa aż po I wojnę światową.

Współpraca zagraniczna

Ośrodki regionalne od 1992 roku nawiązywały kontakty z partnerami zagranicznymi, a współpraca transgraniczna stała się ważnym aspektem działań. Przykładowo Ośrodek w Krakowie współpracował ze słowackimi służbami konserwatorskimi i placówkami badawczymi (m.in. Strediskiem Slovenskeho Ustavu Pamiatnikovej Starostlivosti w Lewoczy), a jego dyrektor, Z. Myczkowski, został delegowany przez Pełnomocnika Rządu RP ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą do Zespołu Ekspertów Komisji Dziedzictwa Rady Europy³². Ośrodki służyły pomocą przy organizacji międzynarodowych przedsięwzięć centrali, np. wizyt zabytkoznawców z Białorusi i Ukrainy (m.in. w ramach Akademii Nieświeskiej). Pracownicy ośrodków wygłaszali dla nich referaty oraz służyli pomocą jako przewodnicy. Ośrodek w Gdańsku organizował „The Baltic Sea Coastal Landscape Seminar”, którego wyniki ukazywały się od 1996 roku w formie anglojęzycznego biuletynu³³. Ośrodki w Toruniu i Łodzi nawiązały współpracę z regionem kiejdańskim na Litwie (1997-2001). Ośrodki regionalne brały także udział w międzynarodowych programach badawczych (np. ośrodek w Toruniu w programie „Dachy Europy”). Istotną była współpraca z organizacjami międzynarodowymi, m.in. TICCIH, w przedmiocie ochrony zabytków architektury przemysłowej (m.in. ośrodki w Łodzi i Szczecinie). Dzięki Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej ośrodki otrzymały pierwszy sprzęt komputerowy (1993). Późniejsza współpraca transgraniczna również była owocna, a świadczy o tym i wpis Parku Mużakowskiego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO, i cenna publikacja *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk* autorstwa S. Brzeźnickiego, Ch. Nielsena, G. Grajewskiego i D. Poppa, opublikowana w 2006 roku³⁴. Ośrodek w Szczecinie od 2004 roku jest współorganizatorem corocznej „Polsko-Niemieckiej Konferencji ANTIKON – Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo”. Po stronie niemieckiej partnerem jest Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Schwerin. We współpracy z tym samym urzędem oraz Zamkiem Książąt Pomorskich w Szczecinie, WKZ i BDZ w Szczecinie w latach 2005-2006 zrealizowano „Zamki i rezydencje na Pomorzu” (wystawa modeli

oraz eksponatów z muzeów, bibliotek i archiwów polskich i niemieckich). W latach 2009-2011 w ośrodku w Olsztynie (we współpracy m.in. z Fundacją „Borussia” oraz Nadleśnictwem Pisz) zorganizowano projekt edukacyjny „Zaginione wioski Puszczy Piskiej”, z udziałem wolontariuszy z Niemiec, Polski i Rosji. Uporządkowano i zinwentaryzowano sześć zdewastowanych i zapomnianych cmentarzy, wykonano dokumentację, ustawiono dwujęzyczne tablice informacyjne. Niektóre działania były ukierunkowane na potrzeby partnerów egzotycznych. W roku 2010, we współpracy z Międzynarodowym Centrum Kultury, zaprezentowano w Krakowie specyfikę działań KOBiDZ w zakresie ochrony dziedzictwa podczas polsko-indyjskiej konferencji „HERITAGE AWARENESS Study visit of INTACH Team to Poland” (A. Siwek).

* * *

W ciągu 20 lat funkcjonowania ośrodki wykonały ogromną pracę związaną z dokumentacją polskiego dziedzictwa kulturowego. Wniosły znaczący wkład w setki konferencji, sympozjów i szkoleń, a przede wszystkim zdołały przekonać władze regionalne, że krajobraz kulturowy i zabytki są tym, o co warto dbać, ponieważ inwestycje zwracają szybko rosnący ruch turystyczny i coraz bardziej doceniany „przemysł czasu wolnego”. W wielu regionach ośrodki stały się dla władz poważnym i stałym partnerem w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego oraz kształtowania polityki regionalnej, a ich przedstawiciele regularnie uczestniczą np. w komisjach rozdzielających fundusze samorządowe przeznaczone na konserwację zabytków. W archiwach i bazach danych zgromadzono unikatową, stale weryfikowaną i uzupełnianą wiedzę, z której będzie można korzystać jeszcze przez wiele lat. Należy mieć tylko nadzieję, że powstanie jednolita platforma cyfrowa umożliwiająca sprawniejsze czerpanie informacji z poszerzających się zasobów. Obecnie można odnieść wrażenie, że z dorobku oddziałów terenowych nie korzysta się intensywnie, nie docenia się wiedzy ludzi, którzy doskonale znają swój teren. A nie zastąpią ich przyjeżdżający *ad hoc* eksperci, którzy często muszą się kompetentnie wypowiedzieć o miejscu, którego nigdy wcześniej nie widzieli. Nie mają

możliwości wyławiania informacji z prasy lokalnej, nie wiedzą o publikacjach ukazujących się w niewielkich nakładach, a wydawanych przez gminy, prowincjonalne muzea i stowarzyszenia, nie dzwonią do nich i nie piszą lokalni miłośnicy zabytków. Oddziały terenowe to jedyne, rzeczywiście skuteczne źródło pozyskiwania precyzyjnej wiedzy o zabytkach i środowisku kulturowym w regionach. Niebezpieczeństwo dla efektywnej pracy oddziałów rysuje się poprzez poszerzającą się lukę pokoleniową. Przycho- dzący na kilka tygodni lub miesięcy stażyści to za mało, a na pracy wolontariuszy nie można budować instytucji państwowej. Szkoda, że brakuje etatów dla ludzi młodych, którzy muszą mieć od kogo się uczyć. Szczegółowej wiedzy o zabytkach w regionie nie sposób poznać nawet w najlepszej uczelni. Trzeba jej nabyć podczas objazdów terenowych, przeglądania starych zdjęć i map, analizy wypisów archiwalnych. Jeśli tego zaniedbamy, w przyszłości pozostanie nam chaotyczna wiedza rodem z internetu, powoływanie się na strony i publikacje pasjonatów, a ostatecznie stara dokumentacja (często licząca kilkadziesiąt lat) zgromadzona w urzędach konserwatorskich i post-pekazetowskich archiwach. Pokoleniu dzisiejszych

studentów nie będzie już dane uczyć się od „klasy- ków”, tak czy inaczej związanych z działalnością ośrodków. Wysłuchać ze swadą wygłaszanego mono- logu prof. Tadeusza Chrzanowskiego czy prof. An- drzeja Tomaszewskiego, zobaczyć, jak prof. Janusz Bogdanowski kilkoma ruchami ołówka rozwarstwa skomplikowany krajobraz kulturowy, uczestniczyć w spontanicznym seminarium na temat drewniane- go kościółka, erudycyjnym show dr. Mariana Kor- neckiego i Jerzego Tura. Czas nie ma bowiem litości nawet dla niezastąpionych, lecz nadal warto uczyć się od ludzi doświadczonych, oddanych sprawie za- bytków, jakich w naszej instytucji nie brakuje. Choć- by wydawali się staromodni, bo w konserwatorstwie nuta konserwatyzmu to wartość, nie piętno. ■

Roman Marcinek

- Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturo- wego w Krakowie,
- Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Kra- kowie,
- Oddział Terenowy Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Krakowie,
- Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Kra- kowie.

Przypisy

- 1 GKZ realizował swoje zadania przy pomocy Biura Ochrony Dóbr Kultury i Muzeów PSOZ. Był organem administracyj- nym II instancji postępowania w sprawach ochrony dóbr kultury. PSOZ działała przy ministrze. Wojewódzki konser- wator zabytków miał status terenowego organu w sprawach ochrony jako I instancja.
- 2 PSOZ została zespolona z wojewódzką administracją rzą- dową 1 X 1996 r. Organem ochrony dóbr kultury został ponownie wojewoda. GKZ z ustawowego upoważnienia działał w imieniu ministra, pełniąc *de facto* funkcję cen- tralnego organu administracji z obsługą w jednostce wy- odrębnionej z ministerstwa. Wojewódzki Konserwator Zabytków mógł też otrzymać upoważnienie wojewody do wykonywania w zakresie ochrony dóbr kultury dodatko- wych kompetencji i zadań wymienionych w innych usta- wach niż ustawa o ochronie dóbr kultury. Służba Ochrony Zabytków (SOZ) zastąpiła PSOZ 1 I 1999 r. Dostosowano ją do nowej struktury administracyjnej kraju i tzw. ustaw ustrojowych. Wzmocniono pozycję Wojewódzkiego konserwatora zabytków, GKZ zaś stał się centralnym organem administracji rządowej z własnym, odrębnym urzędem, za pomocą którego kierował służbą pod względem merytorycz- nym. GKZ utracił status centralnego organu administracji 1 VII 2002 r., wyznaczono mu pozycję sekretarza lub pod- sekretarza stanu w ministerstwie; zob. A. Böhm, P. Dobosz,

P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego*, http://www.kongreskultury.pl/title_pid,508.html.

- 3 Ośrodki regionalne powstały na bazie rozproszonej orga- nizacji z okresu PRL, składającej się z Biur Dokumentacji Zabytków w każdym województwie. W siedmiu wojewódz- twach do PSOZ wcielono wojewódzkie ośrodki archeologicz- no-konserwatorskie, działające jak wspomniane biura. Ośro- dek w Poznaniu nosił nazwę Wielkopolski Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, w Szczecinie – Regio- nalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Pomorza Zachodniego.
- 4 A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Ra- port o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego*: http://www.kongreskultury.pl/title_pid,508.html.
- 5 Przykładowo historyczna ziemia krakowska sięgała od Ja- śliśk na wschodzie, po Żywiecczyznę na zachodzie i Wyżynę Wieluńską na północy; taki też zasięg terytorialny działania przyjął w chwili swej organizacji Regionalny Ośrodek Stu- diów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie.
- 6 W zarządzeniu ministra kultury i sztuki nr 36 z 29 XII 1990 r. ze statutem ODZ był wymieniony „oddział tereno- wy” w Warszawie, który z przyczyn administracyjno-ekono- micznych stanowił wewnętrzny dział centrali. W roku 2002 powstał Dział Badań i Dokumentacji Warszawy i Mazowsza, w 2007 r. przekształcony w Regionalny Ośrodek Badań i Do- kumentacji Zabytków w Warszawie.

- 7 Zarządzenie nr 19/06 dyrektora Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z 30 VIII 2006 r. w sprawie określenia zasięgu terytorialnego działania Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Opolu (na podstawie § 35 Regulaminu organizacyjnego KOBiDZ).
- 8 Zgodnie z załącznikiem nr 1 do Zarządzenia nr 16/10 dyrektora Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z 6 VIII 2010 r. w sprawie nadania regulaminu organizacyjnego Krajowemu Ośrodkowi Badań i Dokumentacji Zabytków.
- 9 Zmiana nazwy zgodnie z Zarządzeniem nr 32 ministra kultury i dziedzictwa narodowego z 23 XII 2010 r. w sprawie zmiany nazwy i zakresu działania Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków; Statut NID (załącznik do ww. zarządzenia MKiDN).
- 10 Trzeba podkreślić wielkie zasługi Ośrodka w Łodzi, jego prace związane z katalogowaniem i opracowywaniem danych dotyczących zakładów włókienniczych, ukoronowane licznymi specjalistycznymi wydawnictwami, które często po raz pierwszy ukazały potencjał i imponujący architektoniczny kształt łódzkich przędzalni. Wśród nich są prace: A. Szram, *Inicjatywy budowlane I.K. Poznańskiego jako wyraz mecenatu artystycznego łódzkiego przemysłowca* oraz K. Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź – architektura i urbanistyka miasta 1821-1914* (nagrodzona w 2001 r. „Złotym Ekslibrisem” dla najlepszego łódzkiego wydawcy).
- 11 Badania i opracowania zabytkowych zespołów architektury obronnej oraz zabytków techniki prowadził m.in. ośrodek w Rzeszowie dla zespołu Twierdzy Przemysł (zostały zakończone wydaniem publikacji *Twierdza Przemysł*), zespołów schronów kolejowych w Stępinie-Cieszynie i Strzyżowie, zabytkowej linii kolejki wąskotorowej Przeworsk-Dynów.
- 12 „Studia i materiały. Krajobrazy”, t. 18 (30), Warszawa 1998.
- 13 Przykładowo w Krakowie wykonano: „Ochrona i konserwacja zabytkowego krajobrazu kulturowego” dla gminy Drwinia (1995) i Świątniki Górne (1997), województwa krakowskiego (1996), województwa tarnowskiego (1997), województwa bielsko-bialskiego (1998), województwa nowosądeckiego (1998), a także: „Dokumentacja dla utworzenia Niepołomickiego rezerwatu kulturowego” (1997), „Archeologia krajobrazu kulturowego ziemi krakowskiej w średniowieczu” (1997), „Krajobraz kulturowy historycznej ziemi krakowskiej – zestawienie zachowanych map katastralnych dla obszaru województw krakowskiego, tarnowskiego i nowosądeckiego” (1997), „Zestawienie zachowanych map katastralnych dla obszaru województwa bielsko-bialskiego i ziemi chrzanowskiej” (1998).
- 14 Przygotowane przez zespół wrocławski opracowania dla województw: jeleniogórskiego, legnickiego, wałbrzyskiego i wrocławskiego zostały w 1999 r. przekazane do dyspozycji wojewody i marszałka województwa dolnośląskiego. Wykorzystano je do opracowania zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego przez Wojewódzkie Biuro Urbanistyczne. Za opracowanie *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz strategii zrównoważonego rozwoju gminy Cedynia* zespół, w którego skład wchodził pracownicy ROSiOŚK w Szczecinie (K. Kalita-Skwirzyńska, B. Makowska, J. Nekanda-Trepka, Anna Walkiewicz i Eugeniusz Wilgocki) otrzymał w 2003 r. nagrodę III stopnia ministra infrastruktury za wybitne osiągnięcia twórcze w dziedzinie Planowania Przestrzennego i Urbanistyki. Nagroda Generalnego Konserwatora Zabytków oraz Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w konkursie na najlepsze prace studialne, naukowe i popularyzatorskie dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa przypadła w r. 1996 zespołowi gdańskiemu (w składzie J. Czystek, K. Babnis, A. Szuldrzyński), za pracę *Rozpoznanie wartości środowiska kulturowego do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Skarszewy*.
- 15 Za opracowania *Wartości kulturowe gminy Wijewo, woj. leszczyńskie* (1993) i *Wartości kulturowe gminy Zbąszynek, województwa zielonogórskie* (1994) zespół w składzie R. Banach, D. Matyaszczyk, T. Łuczak, T. Palacz, T. Marzęta otrzymał nagrodę Ministra Kultury i Sztuki oraz Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.
- 16 Oddział Terenowy w Opolu jako pierwszy w Polsce ukończył weryfikację rejestru zabytków nieruchomości – z końcem 2011 r. zakończono objazdy w terenie, w styczniu 2012 r. ukończono prace gabinetowe – raporty do dwóch ostatnich powiatów. Oddział Terenowy w Katowicach na dzień 31 XII 2011 r. zweryfikował 3628 obiektów wpisanych do rejestru zabytków województwa śląskiego, co stanowi 90% zasobu.
- 17 Operaty kulturowe do planów zagospodarowania przestrzennego: otuliny Ojcowskiego Parku Narodowego (1992), Bieszczadzkiego Parku Narodowego (1994), Ojcowskiego Parku Narodowego (1996), Tatrzańskiego Parku Narodowego (1997-1998), Pienińskiego Parku Narodowego (1998-2000) oraz Drawieński Park Narodowy (wraz z otuliną) i jego wartości kulturowe (1998).
- 18 Efektem tej akcji są obszerne katalogi utraconych dzieł sztuki i obiektów rzemiosła artystycznego.
- 19 Wykonano czterotomowe opracowanie dotyczące dróg wojewódzkich i powiatowych, zawierające charakterystykę ogólną zasobu, ankiety dla każdej z dróg oraz tabele podsumowujące; przeprowadzono kampanię edukacyjną, m.in. wystawę „Nasze dziedzictwo – aleje przydrożne Warmii i Mazur”.
- 20 Interpelacja nr 5668, Lublin, 5 XII 2006 r.
- 21 Park kulturowy jako forma ochrony zabytków jest tworzony w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Definicja według art. 16, ust. 1. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 VII 2003 r. (Dz.U. nr 162, poz. 1568).
- 22 Aktualny wykaz na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- 23 Jw.
- 24 Korzeniami placówka trzebińska sięga 1981 r., kiedy powstał Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski (tz. WOA-K). Od roku 1985 znalazł siedzibę w XVII-wiecznym zespole pałacowo-parkowym w Trzebinach. Do roku 1994 w Trzebinach znajdował się Wydział Archeologiczny Państwowej Służby Ochrony Zabytków (PSOZ) w Lesznie.
- 25 A. Kostarczyk, J. Dąbrowski, *Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Gdańsku*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 1, s. 79.
- 26 Przykładowo w Krakowie w pierwszym roku imprezy umożliwiono zwiedzanie skarbców średniowiecznych klasztorów (Franciszkanów, Dominikanów, Benedyktynów, Augustianów, Norbertanek). Ekspozycję połączono z prezentacją wnętrz klauzury, częściowo udostępnionych po raz pierwszy. W 1994 r. otwarto dwory oraz rezydencje w Krakowie i okolicach. W roku 1995 organizatorzy postanowili zwrócić uwagę na znaczenie zabytków techniki oraz ich szybką degradację.
- 27 Za organizację EDD poświęconych kulturze cysterskiej na Pomorzu z centralną imprezą w dawnym klasztorze w Koł-

- baczu ośrodek w Szczecinie otrzymał nagrodę Fundacji Króla Baudoína (1994).
- 28** To swoiste pokłosie opracowania *Tradycje budownictwa mieszkalnego i gospodarskiego na terenach wiejskich Warmii i Mazur*.
- 29** Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów. Ocenie jury konkursowego podlega jakość i zakres prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych, a także wykonane rewitalizacje zabytków architektury. Konkurs promuje właściwe użytkowanie zabytkowych obiektów, ochronę „substancji zabytkowej” podczas wykonywanych remontów, utrzymanie estetycznego wyglądu budowli oraz ich otoczenia, które nierzadko jest również wpisane do rejestru zabytków.
- 30** Pełny wykaz publikacji poszczególnych ośrodków znajduje się na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa, www.zabytek.pl.
- 31** Opracowania wykonane w ośrodkach na zlecenie urzędów marszałkowskich zawierały wytyczenie tras szlaku, wybór, opis i dane historyczne odnoszące się do różnorodnych obiektów zabytkowych i zespołów obiektów drewnianej architektury (obiekty sakralne, zespoły zabudowy małomiasteczkowej, dwory, architektura uzdrowskowa i skanseny).
- 32** W Strasburgu w październiku 1992 r. wystąpił jako przedstawiciel Polski z inicjatywą tzw. ochrony zintegrowanej (dziedzictwa kulturowego i naturalnego). Spotkała się ona z wielkim zainteresowaniem, weszła w życie w wielu miejscach kontynentu. W swej kolebce, w Polsce – nie (z wyjątkiem parków narodowych).
- 33** A. Kostarczyk, J. Dąbrowski, *Regionalny Ośrodek...*, jw., s. 80.
- 34** Pierwszy tom polsko-niemieckiej serii wydawniczej przedstawia złożone dzieje regionu, historię architektury i sztuki od X do XX w. oraz wybrane pamiątki przeszłości – ponad 1200 miejscowości i 2500 obiektów architektury i budownictwa (z wystrojem i wyposażeniem). Jednocześnie ukazało się wydanie niemieckie *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen. Schlesien*.

Summary

Twenty years of activity of regional centres

Since their foundation on the 1st of July 1991 until now, the Regional Centres and their founding body – the Centre for Documentation of Monuments have been subject to changes and transformations. On the 29th of July 1998, the Minister of Culture and Art approved the existence of 11 Regional Centres for Studies and Protection of Cultural Environment. At the beginning of 2003, CDM was transformed into the National Centre for Research and Documentation of Monuments, and the RCSPCEs into Regional Centres for Research and Documentation of Monuments. Yet another change of the name of the Regional Centres into Local Divisions of the NCRDM occurred in 2010. Since the 1st of January 2011, these institutions have been operating as the Local Divisions of the National Heritage Board of Poland.

The idea of the interdisciplinary nature of the Centres' personnel remains unchanged. Collecting, processing, and sharing information about the region's heritage and cultural environment had and still has a permanent and fundamental value. In the beginnings of the Centres' existence, it was important to make the local administration aware of the significance and value of cultural property for the development of local communities. In the mid-1990s, the Regional Centres became partners of local governments in the implementation of tasks related to the protection of monuments and the cultural environment. They cooperated with conservation services and nature conservation institutions. In 2001, a programme of field verification of the register of monuments was prepared, which was resumed thanks to directors M. Gawlicki and P. Florjanowicz, and is still being carried out presently.

Modern forms of documentation were introduced. After 1995, the Regional Centres received the records and resources of the former PP PKZ (State Enterprise Monument Conservation Studios). The archives became available for the circle of researchers and students. In 2002, the Centres began cooperating with Marshal Offices creating web portals which featured

verified information about cultural heritage. Cooperation with local governments resulted in the implementation of the "Programmes for the Guardianship of Monuments" and the creation of a methodological guide on the subject, among others. Problem-based conferences organised by the Centres were and still are very significant. A new form of monument protection – cultural park, was created partly thanks to the experiences of the employees of the Regional Centres.

The Centres' activity is visible when drawing up applications for monuments of history and inscriptions on the UNESCO World Heritage List. Archaeological research, and gathering knowledge about archaeological sites and finds have all the time been included in the orbit of the Centres' tasks and interests.

Since 1993, the Centres have organised the European Heritage Days. This activity results in the engagement of local governments, regional societies, PTTK (Polish Tourist and Sightseeing Society), and the media in the preparation of the EHD. For years, publishing activity in the form of cyclical publications, periodicals, and books has been carried out on a large scale. The Centres have initiated and developed projects of cultural trails, including the wooden architecture trail. Since 1992, the Centres have established cooperation with heritage institutions in Slovakia, Lithuania, and Germany (the inscription of the Muskauer Park on the UNESCO World Heritage List). The Regional Centres have cooperated with international organisations, and helped with organising international activities of the headquarters. In the 20 years of their existence, the Centres have carried out enormous work related to the documentation of the Polish cultural heritage. They have significantly contributed to hundreds of conferences, symposiums, and trainings. They have convinced local authorities that the cultural landscape and monuments attract tourists and investments. The verification of the register of monuments, which is being carried out right now, is an attempt at a systemic review of the resources and the state of protection of monuments in Poland. The Centres make up a network of the most deeply settled field agencies of the Ministry of Culture and National Heritage, providing access to up-to-date information from the regions, the monitoring of monuments, and the possibility to directly communicate the state politics in the regions.